

ЈАНА М. АЛЕКСИЋ*

Институт за књижевност и уметност, Београд

(СРПСКИ) КУЛТУРНИ ОБРАЗАЦ У КУЛТУРОЛОШКОЈ ОПТИЦИ СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА

Апстракт: *Један прилог за проучавање српској националној карактеристици Слободана Јовановића у српској историји идеја истакао се као кључни духовно-интелектуални приручник за осмишљавање српског културног обрасца. Том деликатном и сложеном питању наш полихистор, како у својој позној студији, тако и, спорадично, у ранијим политиколошким, историографским и књижевнокритичким радовима, приступа из неколико различитих али комплементарних перспектива. Имајући то на уму, у раду ћемо најпре покушати да расветлимо унутрашња философска својства Јовановићевих културолошких полазишта, а потом и да размотримо поливалентност његове дефиниције културе и културног обрасца. Пажљивом анализом његових сумарних претпоставки на епистемолошком искуству историософије, студија културе и постколонијалне критике, указаћемо на неколике културноисторијске превиде његовог метаисторијског промишљања фундамента српске културе. Консеквентно, скренућемо пажњу и на то да Јовановић упућивањем на културне моделе за формирање овдашњег идеалтипа, некритички, иако са најбољим намерама, преноси одређене, а из постколонијалног угла очигледне, (хуманистичке) предрасуде, које континуирано онемогућавају конституисање замишљеног српског културног обрасца на хуманистичким основама.*

Кључне речи: култура, културни образац, историја, национални карактер, оријентализам

Једно од кључних питања наше културне саморефлексије, какво је културни образац, везује се за име Слободана Јовановића. Његова сумарна размишљања о овом проблему, заснована на искуству, непосредном и посредном сведочењу, целоживотном образовању, као и полихисторској активности незаобилазна су у овдашњем покушају пробоја до консензуса око темељних претпоставки онога што би требало да буде културни и

* tiamataleksic@gmail.com

духовни оријентир, а што се у наш теоријски видокруг вратило тек са рехабилитацијом интелектуалаца и културних радника попут самог Јовановића. Захваљујући успостављеној метонимијској корелацији у нашем интелектуалном простору кристализује се и непобитна мисао како о значају предмета проучавања, тако и личности самог проучаваоца.

Сам процес културне реактуелизације и ревалоризације нечије заоставштине најчешће се у последње две до три деценије одиграва ради истицања духовне противтеже политичкој и идеолошкој сили, доминантној у претходећем историјском периоду. Тада су из колективног културног памћења потиснути традицијски токови, претходно оцењени као непожељни за било какво баштињење. Нова културна политика је, сагласно хоризонту очекивања државних идеолошких апарата, утицала на промену културне самосвести и, заједно са образовним установама, формирала друштвено пожељне појединце. Подузети ревизионистички процес је, сходно томе, у првим својим фазама превасходно идеолошки једносмеран, а тек потом критички продубљен. Изгледа да је тако и са покушајем сагледавања монументалне Јовановићеве личности, која сама по себи представља посебну традицијску линију модерне интелектуалне историје Срба. Углавном се сматра да се његово сведочење историјских изазова српског народа и саучествовање са њима, предметна полицентричност његовог стваралаштва, инспиративне и инструктивне антиномије мишљења, као и срећно изведена дијалектика становишта, мада неретко без засвођеног персоналног суда, сами у себи исцрпљују и сами собом бране, због чега не смеју бити повод за било какву недоумицу или конструктивну расправу. А покушај једног тумача, обременењеног предрасудама своје епохе и васпитања, да успостави дијалог са великим историчарем идеја и познаваоцем политичких доктрина, унеколико може бити од користи за даља промишљања нашег културног одређења.

Слободан Јовановић је деликатном питању културног обрасца приступио из неколико различитих али комплементарних перспектива. Будући да је сматрао да је култура шири појам од науке, уметности и политике, за целовит поглед на културу једног народа у својој изведеној дефиницији препоручио је да се узму „у обзир све гране његовог духовног живота“ – наука, вера, морал, књижевност, уметност, политика, право, војска, привреда, обичаји и забава (С. Јовановић 1991б: 566). Уколико се сви посебни домени људске активности и организације размотре, укупно и појединачно, стиче се представа о унутрашњем лику те културе, што Јовановић именује као *културни образац*. У његово културолошко разматрање укључене су неколике друштвене и хуманистичке науке: антропологија, етнопсихологија, антропогеографија, друштвена историја, историја идеја, социологија

знања, усмерене на специјализовано изучавање културних факата. Овај интегрални, мултидисциплинарни концепт културе испоставиће се касније, у теоријским поставкама Е. В. Соколова и М. Епштејна, релевантном платформом за заснивање културологије.¹ Јовановићево проширено схватање културе као укупне животне праксе валидно је методолошко полазиште за разумевање како модерног, тако и савременог друштва.

У његовом осмишљавању путева и странпутица ка културном обрасцу назиремо *својство* које би било приближно Аристотеловом *фронезису*, знању (како рационалном тако и изванрационалном) усмереном на конкретну ситуацију, али у том усмерењу обухватајући околности у њиховој разгранатости и разноврсности. Ова специфична врста знања или осећаја за ситуацију, према Гадамеровом тумачењу Аристотела, не подразумева само „способност подвођења појединачног под опште, коју називамо 'моћ суђења'“, већ „захтева циљ којем се иде да би се постигло оно што је исправно“ (GADAMER 2011: 52–53). Такво стремљење изискује усмереност воље и морално бивствовање (*hexis*), што су тежишта његове мисли о култури, крунисане постхумно објављеним *Једним прилоом за проучавање српској националној карактера*. Слободан Јовановић у својим културолошким саставима испољава *sensus communis*, чуло за оно што је, према хуманисти Ђанбатисту Вику, право и што је добро, али не губећи осећај за заједништво, за заједничко добро. У тој врлини Шафтсбери препознаје хармонијски тон, где се обдарени људски дух стара о заједници, „а о себи мисли уздржано и са мером“ (Isto: 55–57). Дакле, Јовановић се својим целокупним интелектуалним ангажманом и друштвеном улогом истакао као баштиник античког и хуманистичког програма, према којем изузетни појединац своје квалитете ставља у службу заједнице, али не губећи од интегритета личности. Управо зато у својој анализи он жели да опише дијалектику предрасуда филозофских и политичких усмерења које су се, посредством домаћих апологета, нашле у нашем културном пољу током XIX и прве половине XX века не би ли указао на недостатност сваког епистемолошког предубеђења којем недостаје *sensus communis* у нашим посебним приликама.

Треба, међутим, имати на уму да наш културолог појам културни образац концептуализује преваходно да би га огледао у друштвеном и

¹ У савременим истраживањима издваја се интегративно тумачење културологије Е. В. Соколова, који сматра да је кључни културолошки проблем питање преласка са „преткултурног“ на културно стање, као и Епштејново становиште да је културологија, чији предмет превазилази границе свих појединачних области друштвено-хуманистичких наука, позвана да оствари идеал целовитости културе. Поуздан преглед ових културолошких поставки даје Јелена Петковић у студији „Чему и како културологија? (Значај истраживања културе у оквиру савремених друштвених наука)“ (PETKOVIĆ 2012: 545–546).

политичком животу свога народа. Он је *Један прилој* писао педесетих година XX века, након увида у темељне друштвене промене које су се одиграле у његовој домовини, при чему је радикални идеолошки заокрет условио и настанак нове културне парадигме, туђе његовом духу и аксиолошким мерилима. Посматрајући те промене са Понта, са принудне даљине, са извесним емотивним улогом и неминовном резигнацијом једног примерног родољуба, он је настојао да образложи националну карактерологију и сауслови дубинске структуре народне свести и законитости њеног историјског кретања. Културноисторијска дистанца, условљена како физичким измештањем из матичног простора услед политичко-идеолошке принуде, тако и природним временским одмаком, омогућила му је обухватнији поглед на српску културу у модерној епохи. Захваљујући иманентном културолошком приступу дошло би се до разлога смењивања друштвено-историјских система. Његова расправа је зато изданак унутрашњег логичког императива ума, склоног да појаве и феномене контекстуализује. Увођење логичког реда и систематизовање појава у Јовановићевом случају није само себи сврха, већ методолошки путоказ ка националном култивисању и привођењу културној (само)свести. Отуда му се не може оспорити брига за добробит властите заједнице и осећај дужности да јој на свој начин помогне.

За нијансираније разумевање културног обрасца овог полихистора од помоћи нам је антрополошко диференцирање *обрасца културе*, који се везује за традиционална, премодерна друштва, и *културној обрасца* који, са тенденцијом унутрашњег преображаја и плурализације, функционише у модерним заједницама.² Према овим сазнањима, *образац културе* је етнопсихолошки израз једног колектива, „начин на који одређена заједница организује свој привредни, социјални и духовни живот и тиме потврђује своје људско постојање“ (Б. Јовановић 2008: 60). Овај исход дугог спонтаног социокултурног процеса (Исто: 61) има трајно утемељење у народу и није подложен епохалним преображајима и идеолошким интервенцијама као културни образац. Образац културе је трајни код једне историјске заједнице и може се само допуњавати, док је културни образац нестална категорија, битно условљена сменама друштвено-политичких система и културних парадигми. Преплетени ретроспективни и интроспективни аспекти у дефиницији коју Слободан Јовановић прилаже чине донекле флуидним његов културолошки именитељ. Због тога отежавају могућност да се недвосмислено установи да ли је реч о

² Прецизно разграничење наведених појмова / ентитета на легитимној основи ретроспективног и интроспективног сагледавања целокупног историјског живота једног народа, поред Рут Бенедикт, која је повезала елементе културе једне заједнице са њеним антрополошким карактеристикама, даје и наш антрополог Бојан Јовановић.

културној ознаци традиционалног српског друштва или, пак, о нерегулисаном саобраћају вредности и ознака унутар, како уз Богдана Поповића констатује, „младог народа“, односно народа у „младој и малој држави“ у модерном добу. Посреди је унеколико аспектуалније значење овога комплексног појма, које ми разумемо. Културни образац, према Јовановићу, репрезентује постулиране вредносне системе и културне вредности помоћу којих појединци и друштвене групе, како на националном тако и наднационалном плану, остварују квалитетнију, пожељнију и духовно пунију егзистенцију.

Разабирамо ипак да Јовановић културни образац дефинише троструко: 1) као *заједнички именишљив културних својстава* посебне историјске заједнице, односно сржни и историјски стабилни означитељ целокупног културног и духовног живота српског народа, који, међутим, испитује у једном временском одсечку, блиском његовом властитом историјском искуству; 2) као *регулативни принцип* или, пак, *трансформативни механизам* којим се из обрасца културе као метонимије српског националног карактера, то јест етнопсихолошких карактеристика српског народа, преводи у културни образац, тиме у дијахронијски и аксиолошки обавезан прелазак из стадијума премодерности, оличеног у обрасцу културе, у стадијум модерности, при чему је овај други аспект у логичкој колизији са првим и, коначно, 3) као *телеолошку претпоставку идеалног појединца* који ће бити показни пример извојеваног културног обрасца. Јовановићу је у његовом тестаментарном нацрту посебно стало да осветли други и трећи аспект. Прелазак са обрасца културе на културни образац представља постепени преображај једне историјске заједнице из премодерног у модерно стање. Тај историјски искорак је појмовно и епистемолошки устројен према западним хуманистичким постулатима. На њима почива и идеолошки хоризонт онога ко се, у свом конкретном напису, залаже за проширење поља културне (само)свести.

Сам Јовановић појам културни образац постулира као ознаку хоризонтално и вертикално устројених елемената српског народа. Зато га анализира и изнутра и споља. Он пружа своју интерпретацију његове унутрашње структуре, оличене у народној карактерологији, уједно излажући његов конкретан (позитиван и негативан) учинак у културном и политичком животу модерно концептуализоване нације. У позадини његовог аналитичког прегнућа налази се југословенско питање, као централно питање културног саморазумевања и историјског деловања српског народа, за и против властитих националних интереса. У Јовановићевој изоштренијој оптици реч је о нужним интервенцијама у националном карактеру, које воде ка његовој (само)култивацији како разборитим примањем културних утицаја развијенијих култура, тако и темељним самоосмишљавањем и дисциплиновањем.

Иако Бојан Јовановић упозорава да се карактер, будући психолошки појам, односи првенствено на појединца, и представља непроменљиву појединачног и колективног идентитета (Б. Јовановић 2008: 8), Слободан Јовановић карактером именује *меншалиште* српског колектива, који је, као оперативан садржатељ психолошких карактеристика његових припадника, релативно променљив и подложен различитим социокултурним утицајима. Он под тим појмом, како сам вели, подразумева „оне идеје које један народ има о свом властитом карактеру, о својој историји, о својим задацима у будућности“ (С. Јовановић 1991б: 543). Дакле, занимају га степен и чиниоци културне самосвести. Да би верификовао методолошку сложеност, тиме и поузданост властите студије карактера, осим личних запажања упошљава резултате антропогеографских истраживања Јована Цвијића, као и Вука Караџића. У његовом фокусу је доминантни динарски тип, чије се менталитетске особине откривају у многобројним животним ситуацијама. Међутим, у својој етнопсихолошкој анализи разлога недостатка културног обрасца он национални карактер схвата као метафизичку непроменљиву, без обзира на цивилизацијске дисконтинуитете и конкретне егзистенцијалне околности, односно као предестинирани фактор који већину Срба омета у томе да се укључи у модерне историјске токове. Тако постављена, историјска судбина српског народа личи на непрестане порођајне муке, најпре да би се задобила слобода и државна самосталност, а потом – да би се из те слободе родио културни образац који ће стајати насупрот пренаталном цивилизацијском стадијуму. Освешћени појединци имају задатак да овладају мајеутичком вештином како би помогли свом народу у суочењу са друштвено-историјским изазовима.

Међутим, (само)култивација националног карактера као преображај у култури,³ чије особености ремете несметани успон на културно виши степен, према Јовановићу, поред пожељног еманципованог напуштања традиционално несвесног, ризикује и раскид са културном (само)свешћу колектива. Образац културе, према Јовановићевом разумевању, онемогућава преображај до културног обрасца као прворазредног модернистичког изданка. Дијалектички потенцијал Јовановићевог елабората о еманципацији, како на плану епистемологије, тако и у домену хабитуса, крије се у проучавању дисконтинуиране и скоковите индивидуализације, уједно и као освајања унутрашње слободе појединца, али и као постепеног изласка из самоскривљене незрелости колектива и стремљења ка властитој културној

³ Самокултивацију као примерени начин ослобађања културе од њених властитих ограничавајућих механизма посредством свих расположивих теорија и пракси у савременом свету М. Епштејн оценио је као транскултурни чин (BERRY, EPSTEIN 1999: 24).

зрелости. Зато је његово образложење појма културног обрасца усмерено на теоријски добро потковану критику нарави динарског типа, у бити претерано индивидуалистичке, неорганизоване, неспремне за далекосежније културне и националне пројекте. Наш културолог нарави заправо захтева етичност, духовну сабраност и оспособљеност за тимски рад, чији би се теоријски аналогон могао пронаћи у Поповићевом антитетички разрађеном концепту културног човека (Поповић 2001: 211–217, 228–242, 314–326), односно у Скерлићевој пројекцији правог, истинског индивидуалисте, који целокупну своју делатност усмерава ка заједници (Скерлић 2011: 322).⁴

Захтев за самокултивацијом посредством индивидуализације у својој основи је просветитељски, упркос Јовановићевом доследном отпору рационализму, будући да је у његовим доктринама препознао опасност од одрицања или санкционисања идентитетских метанаратива као непожељних стереотипа. Јовановићево у суштини линеарно трасирање историјског кретања заједнице не изискује само културни, већ и цивилизацијски акт. Нуспојава дијалектике прелаза је „полуинтелектуалац“ или „скоројевић“ који је, како то виде и Богдан Поповић и Слободан Јовановић, усредсређен на личну срећу а не на своју службу за добробит колектива. Он је резултат спољашњег, друштвеног, више него унутрашњег, духовног преображаја, али и огледало друштвене и институционалне кризе коју генерише трвење културних модела ради доминације у егзистенцијалној и есенцијалној реалности, о чему можемо да сведочимо данас, обременени истоветним искуством кризе (Поповић 2001: 314–326; С. Јовановић 1991б: 571–572).

Истовремено, Јовановић је усредсређен на моралну страну појединца више неголи на историјску егзистенцију заједнице. Због тога су његове позније експликације наслоњене на ранија тумачења Платоновог концепта државе (1935), између осталог на подређивање политике моралу, за које се залагао славни антички филозоф. На разматрање сложеног односа два поља људског деловања, каква су етика и политика, Јовановића је понукала културна криза његовог доба, „кад морални тип човека који је досада служио за образац, изгледа застарео, и кад се тражи други, савременији тип“ (С. Јовановић 1990: 11). Наиме, овде га интересује који је удео државе у обликовању културног појединца. Упоредивши прилике свога времена (тридесете године XX века) са Платоновим духовно-историјским окружењем и концептом државе,

⁴ Као бескомпромисни интелектуалац и духовни индивидуалист, Јован Скерлић је мишљења да сујетне и самољубиве индивидуе могу успоравати и деструисати деловање за јавно добро, а да се само путем истинског индивидуализма излази из самоскривљене незрелости и убирају плодови за целу заједницу (Скерлић 2011: 321).

Јовановић примећује да тадашње образовање више пажње посвећује васпитању својих грађана од античке Грчке. Међутим, модерне државне школе приоритетно обликују слободног појединца који је сам себи циљ (уколико се изузме идеологизован просветни систем совјетске Русије, фашистичке Италије и националсоцијалистичке Немачке), а не грађанина и родољуба:

Античко васпитање, уколико га је било, није стварало човека, него грађанина и родољуба. Са државним школама, ми данас развијамо код омладине осећање личне слободе и моралне аутономије; без државних школа, стари Грци неговали су код омладине осећање грађанских дужности и будили патриотску амбицију. Данас се сматра да се појединац не може правилно развијати, докле се не ослободи сваке спољашње стеге, па и државне. Код старих Грка, напротив, сматрало се да се појединац, само као део државне целине, може уздићи до виших ступњева живота. Уместо да се ослобађа државе, он је требао да се с њоме што присније саживи (Исто: 34–35).

Управо зато, имплицитни пројекат националне ентелехије Слободана Јовановића одводи нас до трећег момента његовог трипартитивног дескриптивно-нормативног резонувања српског културног обрасца – ка типу личности који представља освојен и примењен културни образац и, томе следствено, ка пожељном моделу културе. У том домену проналазимо аргументе за тезу да је његов нацрт заправо упућен интелигенцији, друштвеном слоју који чине индивидуе најближе остварењу *личности*. Он као узорни културни резултат индивидуалних напора усавршавања и надоградње види појединца образованог и одгајаног на хуманистичким основама и на западним епистемолошким узусима.⁵ У томе се дају препознати исходишта грађанског модела културе.

Темељније образложење таквог модела које помиње у *Једном прилогу* Јовановић нуди у мемоарски интонираном огледу о Богдану Поповићу, изналазећи у једној његовој расправи да је за Поповића енглески центлмен образац савременог културног човека.

Тај израз „центлмен“ не треба погрешно разумети. Он не значи аристократа. Сами Енглези веле да има аристократа који нису центлмени, – и центлмена који нису аристократи. Било би много тачније рећи да центлмен значи добро васпитаног човека – човека који је добио добро породично и добро школско васпитање, премда није искључена могућност да неко и изван своје куће

⁵ Као дугогодишњи пријатељ Слободана Јовановића, Бранко Лазаревић у својим дневничким исповестима вели да је, поред Богдана Поповића, он био најистакнутији заговорник и следбеник позитивистичко-рационалног Запада (Б. ЛАЗАРЕВИЋ 2007: 540).

и школе добије добро васпитање. Енглески центлмен јесте углавном производ енглеске средње школе. Њен образац културног човека био је једно наслеђе старога хуманизма, надахнутог стоичком филозофијом Епиктета и Марка Аврелија. По стоичкој филозофији, човек може наћи срећу само у унутрашњем миру, што ће рећи, у уједначеном и равномерном расположењу, које никакве случајности живота, ни повољне ни неповољне, нису у стању пореметити. Да би се могао узвисити изнад властитих радости и жалости и живети без већих душевних потреса, човек мора пре свега гледати да добије што потпунију владу над самим собом (С. Јовановић 1991а: 725).⁶

Као и Богдана Поповића, Јовановића приоритетно занима морална, карактерна и духовна страна интелектуалне личности јер је искуством и проматрањем појава поучен да знање, стручност, амбиција и социјална окретност нису довољан предуслов за уобличење ваљаног културног обрасца који би, посредством узорних појединачних примера, духовно унапредио заједницу. Иако се истицањем карактерних и моралних врлина појединца, без обзира на његов иницијални социјални статус и порекло, супротставља меритократији, његови ставови умногоме повлађују универзално усвојеним критеријумима културно прихватљивог. У његовој визији појединца као носиоца пожељног културног обрасца лежи идеја о модерном интелектуалцу задуженом да обделава простор матичне културе. Огрешење о задатак остварене личности, заглаване у развој матичне културе, као што можемо да посведочимо, феномен је нашег времена. Формирајући своје ставове на наслеђу које је са интелектуалног хоризонта грубо склонило Слободана Јовановића као метонимију целе плејаде њему сличних интелектуалаца, такав појединац окренут је другачијим вредностима, које подразумевају напор остварења личне среће и задовољства. Циљ образовања и усавршавања није служење заједници и давање доприноса њеном бољитку, већ побољшање квалитета властите, апартне егзистенције.

Зато у нашем осврту примећујемо да Јовановић хуманистички образац схвата у ужем значењу, као принцип самодисциплине духа, саморефлексије и „облагорођавања“. Његово главно својство јесте избегавање крајности и

⁶ Пример таквог појединца је и индивидуа обликована у образовном систему у Немачкој, чије је темеље поставио Вилхелм фон Хумболт. Његов „курикулум почивао је на концепту *Bildung*-а, непрекидне самоизградње појединца, његових духовних, умних, моралних и физичких моћи. Тежиште овако замишљеног програма почивало је на математици, класичним језицима и историји.“ А кључни предлог за изградњу таквог образовања био је Вилкелманова *Историја дрвне уметности* (1764), дело које, како то тврде Сташа Бабић и Владимир Д. Михајловић, „представља прекретницу у начину на који тумачимо античку уметност, али и прошлост Хеладе у целини“ (Бабић, Михајловић 2016: 168).

усклађено промишљање и владање у сагласју с избореним осећајем мере. Хуманистички образац је у том случају врло близак хришћанским постулатима духовног узрастања личности, али је универзалнији.

У Јовановићевом поучителном огледању српског (полу)интелектуалца кога краси динарски витализам и амбиција у огледалу пожељних културних типова, због чега уочава недостатак културног обрасца у нашој средини, можемо назрети и аспекте *оријентализма*,⁷ пре неголи критичког национализма. Наречени епистемолошко-идеолошки елементи дискурса генерисали су се с обзиром на Јовановићеву пословичну осетљивост за фундаменталне разлике између култура, које су одређене обрасцима културе, односно менталитетом. Његов оријентализам, можда кристалисан у самом амбијенту у којем је састављао своју студију, представља метакултурну тачку посматрања културе и поунутрашњен дискурс о сопственом оријенталном *Друјом*.⁸ Тај дискурс засигурно није аутопоетички, дакле самогенеришући, већ је формиран на упоређивању и аналогизијама. Верујемо да је у случају национално утемељеног Слободана Јовановића тим антитетичким увидом подржан његов иницијални критички став према друштвеноисторијским аномалијама примећеним у културном искуству властите заједнице због чега то *Друјо* у самој заједници треба превазићи. Истовремено, верујемо да изнесени ставови и размишљања проистичу из његове благонаклоности, а заправо здраве љубави према властитом колективу и отаџбини, односно из неоспорног осећаја за заједницу, али и да је намењен претпостављеним предводницима српског колектива.

Стиче се утисак да га таква перспектива онемогућава да, упркос добрим намерама, увиди и за свој концепт размотри други, унутрашњи ток традиције, овога пута онај који је уткан у српску аутентичну културу, а то је средњовековно наслеђе, чије је откривање и увођење у модерни културно-просветни систем до средине XX века већ увелико одмакло. У средњовековној култури били су разрађени механизми за овладавање културним обрасцем заснованим

⁷ Ову примедбу износимо ради појмовног кристалисања Јовановићеве слике *Друјо*, који су Динарци и интелектуалци, од којих настоји да се разликује, а који су део његовог културног простора. Најутицајније образложење овог појма / стила мишљења или представе о другима понудио је Едвард Саид у монографији *Оријентализам* 1978. године.

⁸ Када већ говоримо у терминима постколонијалних студија, важно је напоменути: када расправља о југословенском питању, Слободан Јовановић у актима и јавном опхођењу Хрвата и Војвођана према Србима примећује поунутрашњен дискурс *пограничног оријентализма* (*Frontier Orientalism*) [термин је у науку увео Ендре Гингрич], при чему велики део тога проблема са политичког преноси на културолошку раван. У тим расправама, истовремено, он отворено заступа српско становиште. Посебно видети његову објављену беседу „Југословенска мисао у прошлости и будућности“ (С. ЈОВАНОВИЋ 1991а: 574).

на духовном развоју личности, при чему је у његовом магистралном току упосебљен вид византијске духовне, државне, политичке и етичке баштине, која је кључни посредник између античке традиције и нововековне хуманистичке парадигме. Дело и наслеђе Светог Саве у том институционализованом посредовању са просветитељском мисијом од немерљивог је значаја.⁹ Изостављајући у свом културолошком концепту могућност повезивања са тековинама средњовековне српске културе и успостављања континуитета са дубљом историјом која би и одређене његове недоумице решила, он пренебрегава и неке од кључних разлога изостанка културног обрасца на хуманистичким основама. Наиме, у српском тумачењу и практиковању хришћанске традиције похрањене су и Јовановићу драге античке мере и пропорције, које обезбеђују жуђену друштвену и моралну врлину. То нас такође наводи на помисао о изостанку дијахронијске перспективе у његовој дефиницији културе, јер извесно је да се овај егзистенцијални домен не може сместити у завршену прошлост која се спорадично и селективно реактивира у нижим културним слојевима кроз предање и обичаје. Овде није реч само о религијској компоненти културног обрасца, компоненти коју ни сам Јовановић није желео да изостави у својим промишљањима друштва и културе,¹⁰ већ о његовим основним начелима. Ламентирајући над ослабелом утицајем религије, „услед просветитељског рационализма, па онда услед великог угледа позитивних наука“ (С. Јовановић 1991б: 570),¹¹ који директно утиче на неговање унутрашњег живота, тиме подстичући оне стоичке врлине које види отелотворене у хуманистичком обрасцу, он упорно пренебрегава да се осврне на хришћанско духовно наслеђе, које је свој пуни израз достигло управо у средњовековној Србији и у светосављу.¹² Очигледно је такође и да у видовданској етици види не културни, него искључиво национални програм доминантног динарског типа, већ реализован у блиским подвизима српског народа, одбацујући при том његову метафизичку, али и хуманистичку димензију. Заветна мисао, као

⁹ О просветитељском учинку Светог Саве да се у средњовековном српском друштву образац културе преобрази у културни образац детаљније у Алексић 2019: 169–189.

¹⁰ Скрећемо пажњу на његова предавања, публикована у двотомној књизи *Социологија религије* 1938. године.

¹¹ Раслабљеност верских и изостанак филозофских традиција Јовановић примећује у огледу / портрету о Богдану Поповићу, услед чега је превагу изнела материјалистичка филозофија. Јединог њеног опонента, помало упрошћено, Поповићев пријатељ види у националистичкој идеологији, „израђеној на основу Вукових списа“ (С. Јовановић 1991а: 721).

¹² И Борис Милосављевић на једном месту примећује да „Слободан Јовановић не узима у обзир основни православни културни образац, већ разматра само обрасце политичких установа“ (Милосављевић 2014: 806).

компонента „динарске психозе“, имала је свој учинак у ослободилачким ратовима. Међутим, у освајању култивисанијих модела понашања у заједничкој држави она мора бити напуштена и као духовни и као културни концепт (С. Јовановић 1991б: 554).

Отуда, попут свога духовног сродника Богдана Поповића, загладан у врлине културних типова које су изнедрила развијена европска друштва, изграђена на стабилним основама хуманистичког образовно-васпитног система, он из свога пошироког културолошког хоризонта изузима неколико битних чинилаца који тај модел, упркос културолошкој премоћи, чине проблематичним, како с аспекта хришћанске, тако и са заравњеног врха универзалне етике, а чији историјски исходи ниште управо хуманистичку надоградњу античких основа на којима је засновано и модерно друштво.

Енглески центлмен, немачки „културни човек“, и француски „*honnête homme*“ представљају отеловљење дуготрајних и сложених историјских процеса, као и цивилизацијских чинова заснованих на свести о властитој културној надмоћности у односу на друге, превасходно колонизоване народе. Ово не помињемо како бисмо неприлично дискредитовали Јовановићеву идеју идеалне антропокултуролошке типологије,¹³ већ како бисмо указали на то да је таква, именованом, *колонијална свесћ* уздрмала хуманистичке постулате на којима почива, али и да је, инверзно, хуманистичко образовање извор генерисања свести о властитој цивилизацијској и расној супремацији, о којој, неретко са споља изнуђеном самоснисходљивошћу, сведочимо и данас. Коначно, културни и политички чинови такве свести дугог трајања у модерној историји српског народа онемогућили су стварање културног обрасца. Упитно је може ли Јовановићев узорни тип личности да се избори за своје место у једној таквој цивилизацијској „инфериорној заједници“, не само због побуњеничког, плаховитог и индивидуалистичког карактера њених припадника, него и због садржаја саме те свести. Наравно, овде не пренебрегавамо добронамерни и по свему умерени, а можда чак и утишани апел резигнираног аутора *Једног ѝрילוја* да такав тип послужи као модел који би могао да нас изведе из премодерне незрелости без већих и тежих губитака културне самосвојности, а и као начин да ту самосвојност очувамо, можда и од себе самих. Јер, ваљало би имати на уму да, будући фокусиран на модерну историју Србије, Слободан Јовановић инсистира на укрштају иностраних и домаћих елемената у образовању српског културног

¹³ Овде свакако имамо у виду и напомену Слободана Јовановића да се центлменско васпитање, применљиво готово искључиво у мирнодопским условима, не може „критиковати с гледишта никакве политичке идеологије“ (С. Јовановић 1991а: 726).

обрасца. Ипак, апстраховање „хуманистичке“ подлоге за стварање идеал-типа доводи у питање и сам предлог – јер, реч је о историјској појави коју дискредитује смена културних модела услед убрзаних цивилизацијских кретања, ма колико се хуманистичке вредности чиниле стабилним структурама на којима је почивао целокупни западни свет.

Управо је у томе аспекту свога доследног излагања Јовановић просветитељски настројен, понајвише када говори о погубном напуштању вредности хуманизма усмерених на усавршавање појединца:

Хуманисти су ценили човека по томе *какав је*, а не по томе *шта је постојао и колико је успео*. У данашње време више се цене дела него карактери. На уздизање човека из анималности ка што већој духовности не усредсређује се више пажња. Сматра се да је појединац производ друштвене средине, и да та средина, ако је разумно и правично уређена, обезбеђује и духовни развитак појединца. Поправка друштвених услова постала је важнија од одгајивања појединца (С. Јовановић 1991б: 567).

Утолико је међутим зачуднија његова опаска да је хуманистички образац изашао из моде, односно да је напуштен по сили смене друштвених доминанти, а не да је капитулирао у страхотама Првог и Другог светског рата (Исто). Доследно таквој опсервацији судбине свога народа у историјском протоку средњег и дугог трајања проистиче његов став да српски народ није формирао културни образац. У време када је сумирао своја културолошка разматрања он је имао прилике да се увери на који начин се наречено одсуство обрасца у Титовој Југославији културно и друштвено изметнуло. Управо из тих разлога Јовановићев културолошки концепт показује још једну важну ствар, а то је да питање српског културног обрасца, постављање услова за његово формулисање и спровођење не потпада под домен појединца, без обзира на његове интелектуалне, духовне и моралне компетенције, већ целе заједнице. До таквог становишта и сам долази самеравајући цивилизацијска и духовна кретања након Великог рата: „Без усредсређивања енергије на један циљ, правог успеха нема, – то што важи за појединца, важи и за друштво“ (С. Јовановић 1991б: 269).

Истовремено, идентитетска одредница *српски* у синтагми српски културни образац – коју овде постулирамо као антрополошки, социолошки и културолошки релевантан појам, лишен идеолошких читавања – у свом значењу нужно подразумева сваком појединцу, уједно и припаднику одређене заједнице или групе, иманентни процес идентификације. Уједно она, упркос Јовановићевим дистинкцијама, заснованим на динамици реализације националног, политичког и културног пројекта током XIX века, указује на

то да је питање културног обрасца прворазредни национални проблем, што је, на пример, уочљиво у данашњим културно-политичким околностима. Међутим, разграничење ова три аспекта чини се несувислим са становишта историје средњег и дугог трајања. Испоставило се, притом, да у трвењима последњих тридесет година, од распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, нема политичког, тиме ни националног без културног обрасца, не као њихове „допуне“, већ као полазишта.

Саусловљеност културног, политичког и националног обрасца као егзистенцијалну неминовност у специфично нашим (српским и југословенским) околностима увиђа и Јовановић у својој теоријској противречности. На томе инсистира, на пример, када са српског становишта објашњава узроке кризе југословенске мисли и идеологије у заједничкој држави између два рата, за чије очување се до краја живота залагао, упркос увидима у политичке и социјалне промене које су се у међувремену одвиле. У предавању „Југословенска мисао у прошлости и будућности“, одржаном 1939. године у Српском културном клубу, а у целости објављеном у *Српском књижевном гласнику* 1940. године, он нагласак ставља најпре на одбрану српства, а потом и на бригу о државној целини (С. Јовановић 1991а: 574), док у синтетичној студији о националном карактеру дидактичко тежиште премешта на критику доминантног динарског профила српског народа, несналажљивог у сложеним односима унутар југословенске заједнице:

Динарска борбеност и неустрашивост била је бесумње потребна у данима тешких криза кроз које је наш народ пролазио. Шта је опасност већа, то је и смелост потребнија. Остављајући овако изузетне прилике настрану, не може се рећи да је смелост сигуран услов успеха. Треба *смешти*, али треба и *моћи*. [...] Свако време тражи друге особине код људи. У Југославији је пред нама и пре комунизма стајао тежак конструктиван посао. После комунизма тај ће посао бити још тежи. Конструктиван посао обично није толико скопчан с опасностима, колико с тешкоћама. Динарска идеологија, њено бунтовништво, њен пркос свету, и њено презирање смрти било је добро за херојско доба опасности. За доба тешкоћа потребно је више реализма и самокритике. Посебно, у утакмици с другим етничким групама нама ће бити потребно што више националне дисциплине (С. Јовановић 1991б: 564–565).

Слично тврди и приликом феноменолошке анализе „полуинтелектуалца“ као болесне друштвене појаве, истичући да се захваљујући тој нуспојави, између осталог, кристалисало „да је културни образац потребна допуна националног и политичког обрасца, што се нарочито осећа онда када утицај та два обрасца стане слабити“ (Исто: 572).

Без обзира на указане недоследности, теоријски и практични увиди Слободана Јовановића, систематично изнесени у његовим чланцима, студијама и монографијама, а изнад свега у *Једном ѝрилоу за ѝроучавање српској националној карактера*, неоспорно су полазиште за апартне покушаје изналажења српског културног обрасца у нашем, врло комплексном историјском тренутку, чије је кључно обележје време брзог протицања, са преовлађујућом постхуманистичком матрицом. То истичемо с обзиром на динамичну домаћу културну ситуацију, где је један од најочљивијих феномена однарођавање, институционално и академски подржани оријенталистички дискурси, а недефинисани и непоуздани критеријуми за друштвено, државно и духовно вођство. Зато Јовановићеве опсервације изнуђују питања одрживости појмовног разграничења културног, националног и политичког обрасца, као и у којој мери је идеални појединац у прилици да се повеже са колективном свешћу управо зато што она у име тог идеала мора бити превазиђена.

ИЗВОРИ

- ЈОВАНОВИЋ, Слободан. *Из историје ѝолиитичких доктрина: Плашон – Макиавели – Берк – Маркс*. Сабрана дела Слободана Јовановића, том 9. Прир. Радован Самарцић и Живорад Стојковић. Београд: БИГЗ – Југославијапублик – Српска књижевна задруга, 1990.
- ЈОВАНОВИЋ, Слободан. *Из историје и књижевности I*. Сабрана дела Слободана Јовановића, том 11. Прир. Радован Самарцић и Живорад Стојковић. Београд: БИГЗ – Југославијапублик – Српска књижевна задруга, 1991а.
- ЈОВАНОВИЋ, Слободан. *Из историје и књижевности II*. Сабрана дела Слободана Јовановића, том 12. Прир. Радован Самарцић и Живорад Стојковић. Београд: БИГЗ – Југославијапублик – Српска књижевна задруга, 1991б.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- АЛЕКСИЋ, Јана. „Свети Сава и српски културни образац“. Драгиша Бојовић (ур.), *Свети Сава и осам векова српске цркве*: посебно издање тематског броја (16/1) *Црквених студија* посвећених великом јубилеју. Ниш: Центар за црквене студије – Центар за византијско-словенске студије – Међународни центар за православне студије, 2019. 169–189.
- БАБИЋ, Сташа и Владимир В. Михајловић. „Мерило лепоте – панхеленски наратив преко граница дисциплина“. *Књижевна историја*. Год. 48, бр. 160 (2016): стр. 167–180.
- BERRY, Ellen E. and Mikhail N. Epstein. *Transcultural Experiments: Russian and American Models of Creative Communication*. New York: St. Martin's Press, 1999.
- ЈОВАНОВИЋ, Бојан. *Пркос и инаш – етнопсихолошке студије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2008.
- ЛАЗАРЕВИЋ, Бранко. *Дневник једнога никога*. Други део (1947). Сабрана дела Бранка Лазаревића, књ. VIII. Прир. Душан Пувачић. Београд: Завод за уџбенике, 2007.
- МИЛОСАВЉЕВИЋ, Борис. „Културни и политички образац: памћење и заборав“. *Лешо-ѝс Машице српске*. Књ. 493, св. 6, год. 190 (јун 2014): стр. 783–808.

- ПОПОВИЋ, Богдан. *Листини и групи чланци*. Прир. Иво Тартаља. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2001.
- СКЕРЛИЋ, Јован. „Два индивидуализма“. *Јован Скерлић*. Прир. Предраг Палавестра. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 2011. 321–322.

*

- GADAMER, Hans-Georg. *Istina i metod: osnovi filozofske hermeneutike*. Prev. Božidar Zec. Beograd: Fedon, 2011.
- Gingrich, Andre. "Frontier Myths of Orientalism. The Muslim World in Public and Popular Cultures of Central Europe". *MESS. Mediterranean Ethnological Summer School*. Vol. II, 1996, eds. Bojan Baskar and Borut Brumen. Ljubljana: Institut za multikulturene raziskave, 1998, p. 99–127.
- Gingrich, Andre. "Frontier orientalism", 2006. Dostupno na: <http://campcatatonia.org/article/1555/frontier-orientalism> 15. 12. 2021.
- РЕТКОВИЋ, Јелена. „Џему и како културологија? (Значај истраживања културе у оквиру савремених друштвених наука)“. Бојана Димитријевић (ур.). *Образовање и савремени универзитети: тематски зборник радова*. Ниш: Филозофски факултет, 2021. 538–549.

Jana M. Aleksić

THE (SERBIAN) CULTURAL MODEL IN SLOBODAN JOVANOVIĆ'S CULTURAL OPTICS

Summary

“A Contribution to the Study of the Serbian National Character” of Slobodan Jovanović stood out in the Serbian history of ideas as a key spiritual and intellectual manual for designing the Serbian cultural model. Our polyhistor approached this delicate and complex question from several different but complementary perspectives, both in his late treatise and, sporadically, in his earlier works related to political science, historiography, and literary criticism. His integral, multidisciplinary concept corresponds to what later cultural theorists, E. B. Sokolov and Mikhail Epstein, consider a relevant platform for establishing cultural studies. With that in mind, in this paper we illuminate the immanent philosophical properties of Jovanović's cultural starting points. We also consider the polyvalence of his definition of culture and the cultural model. By carefully analyzing his summary assumptions while including the epistemological experience of historiosophy, cultural and postcolonial studies, we have pointed out certain cultural-historical oversights of his metahistorical reflection on the foundations of Serbian culture. Consequently, we drew attention to the fact that Jovanović, by referring to cultural models for the formation of the local ideal type, uncritically conveyed certain (humanistic) prejudices, apparent from a postcolonial point of view, which continuously prevent the constitution of the imagined Serbian cultural model on humanistic grounds.